

"Lünkharjutuste kõrval on palju teisi võimalusi lausekonstruktsioonide õpetamiseks," tõdeb Piret Soodla.

Kirjaliku väljendusoskuse arendamine põhikoolis

Piret Soodla
TÜ eripedagoogika magister

Väljendusoskuse arendamine on alati olnud emakeeleõpetuse üks põhiülesannetest.

Alklassides on rõhk suulisel tekstiloomel, keskastmes hakkab oluliselt tõusma kirjaliku väljendusõpetuse roll. Küsimus, kuidas oma mõtteid ladusalt kirja panna, ei ole võõras ka kogemustega kirjutajale. Põhikooliõpilastel kirjalik eneseväljendamine alles kujuneb – tehakse sisulisi vigu ning eksitakse lausete keelelisel vormistamisel. Süntaktiliste oskuste arendamisel tuleb õpetajal sageli olla leiutaja rollis, kuna tänapäevast metoodilist kirjandust tavakooli lauseõpetuse, sh tekstisidusa lauseloome kohta Eestis peaaegu ei ole. Õpetamise aluseks peaksid aga olema teadmised kõneloome protsessist.

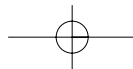
Muuteoperatsioonid ütluse loomes

Kõnetegevuse protsessi uurivad teadlased (psühholingvistid) väidavad, et iga ütluse aluseks on mingi esemelis-kujundiline või esemelis-skemaatiline süva-

struktuur. See koosneb ühest või mitmest semantilisest teabeüksusest. Iga üksuse vaste kõnes on baaslause – lihtlause, mis koosneb vaid kohustuslikest lauseliikmetest (*Poiss sööb õuna. Õun on punane.*). Muuteoperatsioonide abil muudetakse ütluse süvastruktuur reaalseteks lauseteks, st valitakse sõnad ning vormistatakse laused vastavalt keele grammatikareeglitele. Lause (lausungi) keerukus sõltub sellest, kui palju ja missuguseid operatsioone sooritatakse. Lihtsaimatel juhtudel moodustatakse baaslauseid, enamasti ühendatakse/sisestatakse aga ütluse aluseks olevad baaslaused keerukamateks struktuurideks (*Suurt kasvu poiss istub pingil. Ta sööb punast õuna; Suurt kasvu poiss istub pingil ja sööb punast õuna; Suurt kasvu poiss sööb pingil istudes punast õuna* vms). Kõnearengu käigus võetakse kasutusele üha keerukama struktuuriga lauseid: baaslaused → ahellased

(fraasid on ainult näiliselt ühendatud, sageli sidendite *ja, siis, ja siis* abil) → koondlaused → (erineva keerukusega) põimlaused → osalause asendamine põhisõna laienditega, st keerulise struktuuriga lihtlaused (6, 3). Mida keerukam on moodustatav lausestruktuur, seda enam tuleb sooritada muuteoperatsioone. Osa sõnu kustutatakse, asendatakse, teisi lisatakse, paigutatakse ringi, muudetakse vormi jne. Tekstid koosnevad aga enamasti suurest hulgast lausetest, mida tuleb omavahel siduda. Selleks tuleb rakendada täiendavaid operatsioone: muudetakse sõnade järjekorda, osa sõnu asendatakse, võetakse tarvitusele lauseid ja lõike siduvaid keelendeid (*seejärel, seetõttu, järelikult* jne) jne.

Kasutatavate lausestruktuuride areng eeldab seega muuteoperatsioonide omandamist. Primitiivse ehitusega laused (baaslaused, vähe laiendatud liht-

LAUSEÕPETUS

laused, ahellaused), süntaksivead (sõnade vale järjekord, ühildumisvead, oluliste lauseliikmete puudumine jne) ning lausete vähene seostamisoskus osutavad sellele, et mingid operatsioonid ei ole veel täielikult omandatud.

Tekstilauseste koostamine põhikooli keskastmes

Eestis puuduvad mahukad uuringud õpilaste kirjaliku kõne kohta. Mõningaid aspekte – tekstides kasutatavaid lausetüüpe, süntaksivigu, lausete seostamisoskust jm – on väikesemahulistes uurimistöödes analüüsitud. Käesoleva artikli autori analüüsitud kirjalikes tekstides olid põhikooli keskastme õpilased kasutanud üsna aktiivselt kõiki lauseliike. Samas tehti veel küllalt sageli süntaksivigu. Edukamatel 5. ja 6. klassi õpilastel oli vigadega lauseid ligikaudu 10% ringis, õpiraskustega lastel ulatus vigade osakaal kolmandikuni (2, 9). Peamiselt eksiti sõnade järjestamisel, esines liigseid lauseliikmeid või jäi osa olulisi liikmeid kirja panemata, tehti sõnavormi ja sidendite kasutamise vigu. Uurijad on leidnud, et sidendite kasutamine on üsna ühekülgne nii tava- kui ka eriõppel olevate laste töödes: õpilased kipuvad liialdama sidesõnadega *ja, siis, ja siis, et, kui, aga* (4, 7, 8).

5. ja 6. klassi õpilased kasutasid kirjalikes tekstides veel üsna rohkesti primitiivse ehitusega lausetüüpe – vähe laiendatud lihtlauseid ning ahellaused. Pikkade lausekettide sage esinemine viitab ühelt poolt raskustele baaslausete ühendamisel/sisestamisel ehk täpsemalt muuteoperatsioonide sooritamisel, teiselt poolt aga oskamatusetele määrata lausepiire. Ahellausete osakaal oli eriti suur (ligi 20%) õpiraskustega laste tekstides (9).

Keskastme õpilased suudavad tekstilauseid omavahel juba üsna edukalt seostada, suuremaid raskusi valmistab mõtteliste lõikude sidumine. Lausete seostamise põhiviisiks on sõnade otse- otse kordamine, suhteliselt sage on ka asesõnade kasutamine. Harva kasutatakse lausete seostamise muid vahendeid – sünonüüme, parafrasi jne (1).

Kirjeldatud tendentsid viitavad sellele, et muuteoperatsioonid lauseloomes ei ole veel täielikult omandatud.

Artikli autori uurimistöö (9) üks eesmärk oli kirjeldada, missuguseid teksti-

loome osaoskusi aitavad kujundada koolides kasutatavad õppematerjalid. Vaatuse alla võtsin emakeele töövihikud kui peamise harjutusvara. Praegu on paralleelselt kasutusel kaks õppematerjalide komplekti, millest esimese autorid on V. Maanso, K. Vardja, M. Vardja (edaspidi *Koolibri töövihikud*), teise autor on P. Hiisjärvi (*Avita töövihikud*).

Harjutused 4.–6. klassi emakeele töövihikutes

Selgus, et enamik harjutusi ei kujunda mingi kindla lauseliigi omandamist, vaid eeldavad operatsioonide sooritamist eri struktuuriga konstruktsioonides (liht-, koond-, rind- ja põimlausetes). Põhjusiks võib olla levinud arusaam, et lausemallid on selles vanuseastmes juba omandatud. Siinkohal tuletagem aga meelde, et kõiki keerukaid konstruktsioone – näiteks keerulisemaid põimlauseid, rohkete laienditega lihtlauseid – suulisel kõnes peaaegu ei kasutatagi. Kirjaliku kõne arendamine eeldab taoliste lausestruktuuride moodustamise süstemaatilist õpetamist, seda eriti õpiraskustega lastele, kellel lausemallide hulk on piiratum ning kellel esineb raskusi lausete grammatilisel struktureerimisel. Liitlause koostamise harjutusi on töövihikutes aga äärmiselt napilt: Avital 7, Koolibril 13 harjutust kolme õppeaasta jooksul.

Lauseloomes harjutused jaotasin lause- ja tekstitasandi ülesanneteks. Esimeste sooritamisel ei tule arvestada kontekstist tulenevate lisanõuetega, viimaste abil harjutatakse aga tekstisidusate lausete moodustamist. Uurimisel selgus, et nii Koolibri kui Avita töövihikutes on suure ülekaalus lausetasandi harjutused (vastavalt 86% ja 83% lauseloomeharjutustest), lausete seostamisoskuse kujundamine jääb harjutusmaterjalides tagaplaanile.

Lausetasandi harjutuste puhul on suure ülekaalus (Koolibril 59%, Avital 57%) lünkharjutused. See on osalt seletatav asjaoluga, et peale lauseloomeskuste arendamise kasutatakse neid sageli lugemispala kontrollimisel, sõnavara aktiveerimisel, mingi keeleõpetuse teema kinnistamisel jne. Enamasti tuleb lünka valida mingi lauseliigi, tuletada sõnaühendeid või osalauseid. Sooritata- vateks operatsioonideks on sõnade ja

sõnavormide valik, mitme sõna valiku korral ka nende järjestamine. Praktilise lauseloomeskuse seisukohalt on töövihikute lünkharjutused aga suures osas väheefektiivsed:

- sõnavormi valikut või moodustamist suunav morfoloogiaküsimus (*Paistis, et (uus, missugusele?) ... (maja, millele?) ... oli (see, millest?) ... vähe.*) või käändenimetus (*(Kaater, os) ... kasutatakse (merevägi, seesütl) ... (lõbusõit, saav) ... ja (sportimine, saav) ...*) suunab pigem sõnavormi moodustamisele küsimuse või vorminimetuse järgi, mitte arvestama sõnadevahelise seosega, s.o ühildumisreeglitega;

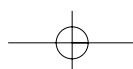
- vähe nõutakse vabade laiendite valikut lünka;

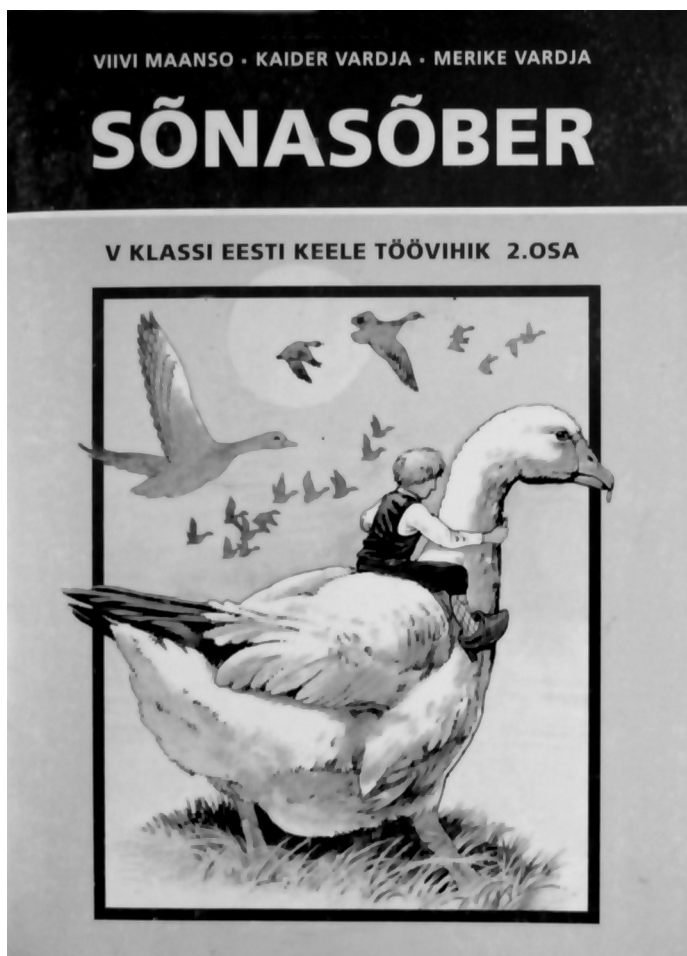
- osalauseste tuletamisel nõutakse ülekaalukalt lausete lõpetamist kõrvallausega, mis on tegelikult lihtsam lausete alustamisest ja pealauseste tuletamisest.

Väike on sidendivalikut eeldavate ülesannete hulk (mõlemas õppekomplektis vaid viis harjutust kolme õppeaasta jooksul), kuigi on teada, et sidendite kasutamise oskus on vajalik nii koondkui ka liitlausemallide omandamiseks.

Suhteliselt rohkesti (Koolibri töövihikutes 11%, Avital 16%) esineb ülesandeid, milles nõutakse lause koostamist esitatud sõna, sõnavormi või sõnaühendiga (*Koosta lause sõnaga "fotograaf", väljendiga "järgmisel aastatuhandel" vms*). Paraku ei peeta nimetatud töövõtet lauseloomeskuste arendamisel kuigi efektiivseks, kuna antud juhul aktiveerub õpilasel tavaliselt kõige tuttavam lausemall ning sõnavara (5).

Ülejäänud lauseloomeharjutuste hulk on töövihikutes oluliselt väiksem. Eraldi tähelepanu pälvisid kõnearenduslikult tõhusaks peetavad nn muuteülesanded, mille sooritamisel toimub olemasolevate lausete transformeerimine. Mõnevõrra enam leidub harjutusi, milles nõutakse lause asendamist sisult sünonüümsega – Koolibril kaheksa, Avital üheksa harjutust. Enamasti eeldatakse sõnaasendust (*Ta juuksed on mustad kui süsi, silmad on justkui rohelist värvi, väike suu on õrnalt roosa. → Ta juuksed on süsimustad, silmad peaaegu rohelised, suuke roosakas.*), üksikui juhtudel (Koolibri töövihikutes) ka pöördkonstruktsioonide moodustamist (*Meelise isa oli Sakala maavanem Lembitu. → Meelis oli Sakala maavanema Lembitu*

Eesti keele töövihikutest on praegu paralleelselt kasutusel kaks komplekti. Esimese komplekti autor on P. Hiisjärv, teise autorid on V. Maanso, K. Vardja, M. Vardja. Viimatinimetatud töövihiku kaaneltki näeme, et rõhk on sõnal, mitte lausel.

poeg) ja lause pragmaatilise tähenduse (mõtte) säilitamisel semantilise tähenduse muutmist (*Ära lase raadiol nii kõvasti mängida!* → *Pane raadio vaiksemaks!*). Ülejäänud muuteülesandeid on töövihikutes äärmiselt napilt.

Kontekstisidusate lausete moodustamist eeldavaid ülesandeid on artikli autori hinnangul õppevaras liiga vähe: Koolibri kolme õppeaasta töövihikutes kokku 13, Avital 14. Ometi on põhikooli keskaste sensitiivne periood tekstilause ja -lõikude seostamisoskuse omandamisel. Kõige enam on korrektuuriharjutusi, mis tõepoolest aitavad tõhusalt arendada lausestusoskust. Koolibri töövihikute harjutustes eeldatakse enamasti leksikaalselt sobimatute sõnade kustutamist tekstilausestest või kõnekeelse/vananenud kõnepruugi asendamist kirjakeelsega. Avita töövihikute harjutused on mõnevõrra mitmekesisemad: üksikutes harjutuses eeldatakse ka lausete ühendamist/sisestamist, sõna-

vormide parandamist ja sõnajärje muutmist. Muid lausete seostamise ülesandeid (deformeeritud lause taastamist kontekstisidusaks lauseks, lause- või lauserühma lünga täitmist) on töövihikutes vaid üksikuid.

Kirjalik tekstiloome 5. ja 6. klassis

Viinud kokku andmed põhikooli keskaste õpilaste kirjaliku väljendusoskuse taseme ning koolides kasutatava lauseloome harjutusvara lünklikkuse kohta, koostas oma uurimistöös harjutuste süsteemi muuteoperatsioonide kujundamiseks, rakendasin seda ühe õppeaasta kestel ning kontrollisin selle mõju tavakooli 5. ja 6. klassi õpilaste kirjalikule väljendusoskusele. Eksperimendi viisin läbi Tartu Kesklinna Kooli kahes viiendas klassis (kokku 42 õpilasega; ühe eksperimentaalrühmaga katkes eksperiment 1998. a kevadel emakeeleõpetaja vahetumise tõttu) 1998. a

sügisest 1999. a sügiseni, kontrollrühma kuulus 63 5. ja 6. klassi last. Õpilastelt kogusin nimetatud aja jooksul kolm kirjalikku teksti: esimene kirjutati enne eksperimendi algust, teine selle ajal ning viimane pärast eksperimendi. Kaks esimest olid ühe ja sama teksti ümberjutustused, kolmas pildiseeria järgi koostatud jutuke. Tartu Kesklinna Koolis olid kasutusel Koolibri õppe-materjalid, eksperimentaalklassidega tehti lisaks (emakeele- ja kõneravitudi-des, samuti kodutööna) järgnevalt kirjeldatud lausearendustööd.

Harjutuste rühmad olid järgmised:

- lihtsate fraaside (baaslausete ja kuni kahe vaba laiendiga lihtlausete) ühendamine koondlauseteks;
- ahellausete muutmise koondlauseteks (lihtlausete koostamine, täiendamine ja teisendamine (lihtsate fraaside ühendamine lihtlauseteks, sobitusharjutused (osalause valik ja ühendamine lihtlauseteks), lihtlausete lõpetamine ja alustamine, sidendilünkade täitmine, otse ja kaudse kõne eristamine, teisendamine, vigade parandamine, veavõimaluste ettenägemine (korrektuuriharjutuste koostamine kaasõpilastele), lauseehituse muutmise ühe suhte piires);
- baaslausete ühendamine/sisestamine laiendatud lihtlauseteks;
- lausete laiendamine;
- laiendatud lihtlause koostamine lihtlausest;
- ahellausete jaotamine normatiivseteks lauseteks;
- ahellauseid, baaslauseid, liiga pikki lihtlauseid jne sisaldavate tekstide korrigeerimine;
- suulise kõne teksti muutmise kirjalikuks (Eelnevalt oli lindistatud algklassilaste suulisi jutustusi, mida ühiselt kuulati ja analüüsiti (otsiti suulise kõne elemente ning sõnastati need ümber kirjaliku teksti sobivateks.) Õpilastele jagati kätte jutukeste kirjalikud variandid);
- kontekstivälise lausete muutmise kontekstisidusateks.

Harjutuste koostamisel ja järjestamisel võeti aluseks lausestruktuuride omandamise etapid: esmalt harjutati fraaside ühendamist ja sisestamist (1.–4. harjutuste rühm) ning alles siis mindi lausete laiendamise juurde (5. rühm). Lihtlausete liigituse aluseks võeti lausete struktuur-semantiline jaotus, mille alusel

LAUSEÕPETUS

neid rühmitatakse väljendatava suhte (aeg, põhjus, koht jne) järgi. Ühe suhte väljendamiseks harjutati erisuguste lausestruktuuride ja ühtlasi sidendite moodustamist. Oluline lõik arendustöös oli ka mitmesuguste tekstide parandamine (8.–10. rühm), st sidusteksti loome arendamine. Nn tekstiharjutused on rakenduslikuma loomuga, mille sooritamise käigus peaksid selguma õpitavate konstruktsioonide kasutamise võimalused.

Eksperimenti tulemused

Kirjeldatud harjutusvara mõju 5. ja 6. klassi õpilaste kirjalikule väljendusoskusele kontrolliti kahe teksti (ümberjutustuse ja pildiseeria järgi koostatud jutukese) alusel, millest esimene koostati eksperimentaalperioodi keskel, teine selle lõpus. Analüüsi tekstide lauseliigilist koostist, liitlausetega väljendatavaid suhteid, süntaksivigu, mahtu (sõnade hulka) ning kasutatud sidususvahendeid. Tulemused olid kokkuvõtlikult järgmised.

1. Katserühma õpilased hakkasid eksperimentaalperioodi jooksul koostama lauseehituselt keerukamaid tekste: mõnevõrra vähenes baaslausete ja vähesete laienditega liitlausete kasutamine, olulisel määral ahel- ja poolikute lausete moodustamine. Kontrollrühmades kirjeldatud muutusi ei toimunud või olid need oluliselt väiksemad.

2. Katserühmas sagesen alistasseoste kasutamine liitlausetes, kontrollklassides jäi nende osakaal samaks (5. klassis) või isegi langes pisut (6. klassis). Alistusseoste sagedasem kasutamine viitab arengule muuteoperatsioonide omandamisel. Sidendite osas mitmekesisus oluliselt ei tõusnud.

3. Eksperimentaalrühmas vähenes oluliselt süntaksivigade hulk, seda kõikide vealiikide osas. Eriti aga vähenes puuduvate liikmetega lausete koostamine, sõnajärjevigade hulk, sõnavormi vigade hulk ja otsekõne väär kasutamine. 5. kontrollklassis oli vigade vähenemine tagasihoidlikum, 6. klassis jäi samale tasemele.

4. Õpetusperioodi alguses ja keskel kirjutatud ümberjutustused olid kõikides õpilasarühmades mahult sarnased. Eksperimenti lõpus kirjutatud pildiseeria järgi koostatud jutukesed olid aga katseklassis oluliselt pikemad (keskmiselt

176 sõna, 5. ja 6. kontrollklassis vastavalt 148 ja 138 sõna). Seega võib oletada, et eksperimendi raames läbi viidud töö (tekstide parandamisel ja täiendamisel) oli positiivne mõju tekstiloomeoskuste arengule. Kindlate järelduste tegemine eeldab aga tekstide põhjalikumat sisulist analüüsi.

5. Sidusust uuriti vaid kolme katse- ning kuue kontrollrühma õpilase tekstides. Katserühma lastel, vastupidiselt kontrollrühma omadele, mitmekesisus semantiliselt kordust väljendav sõnavara (peale otsese korduse ja asesõnade harkati kasutama ka sünonüüme ning eri üldistusastmega sõnu), mõnevõrra sagesen ka lausete ja lõikude vaheliste loogiliste seoste väljendamine. Analüüsitud tekstide väike hulk ei luba saadud tulemustest teha ulatuslikke järeldusi, kuid näitab siiski läbiviidud töö tõhusust.

Kirjeldatud tulemused lubavad oletada, et kujundatavatest kõnetegevuse operatsioonidest lähtuva harjutusmaterjali rakendamine avaldab nn tavameetodikaga võrreldes positiivset mõju õpilaste kirjalikule väljendusoskusele. Mitmes aspektis (süntaksivead, ahellaused) paranesid tulemused kõige enam õpiraskustega lastel, kelle süntaktilised oskused on eakohasest madalamal tasemel.

Samas viitavad tulemused ka mõningatele lünkadele põhikooli keskastme emakeeleõpetuses: ainekavas ega kasutatavates õppematerjalides ei kajastu või pööratakse liiga vähe tähelepanu sellistele vajalikele tööliikudele nagu lihtsate fraaside ühendamine-sisestamine, keeruliste konstruktsioonide jaotamine lihtsamateks, ahellausete muutmise koondlauseteks ja jaotamine normatiivseteks konstruktsioonideks, otse- ja kaudkõne teisendamine. Samuti jääb vajaka harjutusvarast, mis aitaks eristada suulist ja kirjalikku keelekasutust, arendada sidususe keeleliste vahendite kasutamist.

Soovitused

Põhikooli keskastme emakeeleõpetajatele ning õppekirjanduse koostajatele võib eelõeldu põhjal anda järgmisi meetodilisi soovitusi.

■ Harjutusmaterjali valikul ja järjestamisel lähtuda kõnetegevuse kujundatavatest operatsioonidest – alustada väiksema hulga operatsioonide sooritamist

eeldavatest ülesannetest ning vastavalt omandatud oskustele tõsta harjutuste raskusastet.

■ Harjutada muuteoperatsioonide sooritamist nii üksiklause tasandil (sõnajärje muutmise, sõnaasendus, sõnavormide muutmise jne) kui ka mitme lause ulatuses (lausete ühendamine/sisestamine).

■ Teadvustada tekstisidusate lausete tunnuseid, harjutada lausete seostamisvahendite leidmist, moodustamist ning kasutamist. Sobiv töövõte on mitmesuguste tekstide (laste enda, kaasõpilaste ning õpetaja koostatud tekstide) redigeerimine.

■ Õpetada lapsi eristama suulise ja kirjaliku keelekasutuse leksikaalseid ja süntaktilisi iseärasusi ning arvestama nendega tekstide kirjutamisel. Töövõtteks sobib näiteks eelnevalt kuulatud suuliste tekstide muutmise kirjalikeks.

Kirjandus

1. Cameron, C. A., Lee, K., Webster, S., Munro, K., Hunt, A. K., Linton, M. J. Text Cohesion in Children's Narrative Writing. Applied Psycholinguistics, Vol 16, 1995. 257–269.
2. Eller, P. V klassi õpilaste tekstisidusad laused. Tõid eripedagoogikast XV. Tartu, TÜ Kirjastus, 1999. 129–146.
3. Karlep, K. Psühholingvistika ja emakeeleõpetus. Tartu, TÜ Kirjastus, 1998.
4. Karlep, K. Emakeele abiõpe I. Üldküsimumused. Tartu, TÜ Kirjastus, 1999.
5. Karlep, K. Kõnearendus. Emakeele abiõpe II. Tartu, TÜ Kirjastus, 2003.
6. Leino, M. Lapse keeleline areng. Tallinn, TPU, 1993.
7. Plado, K. Liitlausete õpetamine õpiraskustega lastele. Magistritöö. Tartu, 1996.
8. Ristmägi, A. V ja VII klassi õpilaste lausestuse võrdlev iseloomustus. Keeledidaktikast emakeeleseksioonini 1986–2001. Tallinn, 2001. 43–49.
9. Soodla, P. Kirjaliku tekstiloome oskuste arendamine põhikooli keskastmes. Magistritöö. Tartu, 2004.